

RİVÂYET TEFSİRİ YÖNTEMİNİN GELİŞİMİ AÇISINDAN İBNU'L-CEVZÎ'NİN ZÂDU'L-MESÎR ADLI ESERİ

Ibn Al-Jazwî's Work Zadu'l Masir In Terms of Progress of Tafsir bil Riwaya
Method

MURAT ORAL

ARŞ. GÖR., MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ, İLAHIYAT FAKÜLTESİ, TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
BÖLÜMÜ, TEFSİR ANABİLİM DALI

Muratorial0147@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
19 Eylül / September 2017

Kabul Tarihi / Accepted
01 Aralık / December 2017

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf/Cite as

Murat Oral, "Rivâyet Tefsiri Yönteminin Gelişimi Açısından İbnu'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesîr Adlı Eseri- Ibn Al-Jazwî's Work Zadu'l Masir In Terms of Progress of Tafsir bil Riwaya Method". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4, sy.7 (Aralık/December 2017)

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi- Kilis 7 Aralık University Journal of The Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdersisi@kilis.edu.tr

Özet^{1*}

Müslümanlar, Kur'an âyetlerinin tefsirinde ilk önce çoğunlukla rivâyet tefsiri yöntemini kullanmışlardır. Bu açıdan ilk tefsir örneklerinin, rivâyetlerle dolu olduğu görülmektedir. Bu tefsir yöntemi, her ne kadar Hz. Peygamber'in âyetlere getirdiği açıklamaları içermesi açısından çok önemli ve güvenilir olsa da; farklı sebeplerden dolayı uydurma ve zayıf hadisler ile isrâiliyyât haberlerinin yayılması, bu tarz tefsirin güvenilir olma özelliğini zedelemiştir.

Bununla birlikte rivâyet tefsiri yöntemi, zamanla yazılan bu yönteme sahip eserler aracılığıyla eski güvenilirliğini yeniden kazanmaya çalışmıştır. Hadislerin kaynaklarını göstermesi, haberlerin sıhhat derecelerine yer vermesi ve muhaddis yönü ön plana çıkmış bir âlim tarafından kaleme alınması vs. gibi açılardan İbnu'l-Cevzi'nin, *Zâdu'l-Mesîr* adlı eseri bu konuda önemli bir örnektir. Dolayısıyla Taberî ile İbn Kesîr'in dönemlerine göre orta bir dönemde yaşamış olan İbnu'l-Cevzi'nin *Zâdu'l-Mesîr* adlı eserini bu açıdan incelemenin, söz konusu yöntemin gelişimi açısından bir fikir oluşturacağını düşünerek bu makâleyi kaleme aldık.

Anahtar Kelimeler: İbnu'l-Cevzi, Zâdu'l-Mesîr, Tefsir, Rivâyet, Sebeb-i Nüzûl.

Abstract:

Muslims largely used Riwaya Tafsir method in interpreting Quran, in early times. In this respect, it is seen that the first examples of Tafsir is filled with Riwayas. Although this interpretation method was so important and reliable since it contains the prophet's explanation of verses, its credibility was damaged as a result of news spread which depended on Isra'iliyyat also the fabricated and false hadiths due to many reasons.

In addition, Riwaya based Tafsir method tried to earn its previous credibility through newly written works. Ibn al-Jawzi's *Zâdu'l-Mesîr* is very important in many things such as. It demonstrate sources of hadiths or about trustworthiness of sources or about his outstanding personality on narrators of prophet Muhammad's (saw) all sayings deeds and approvals etc. and about this sources written by his outstanding personality. In this context, we wrote this article analyzing Ibn al-Jawzi's *Zâdu'l-Mesîr*, who had lived in a medium period between et-Tabari and Ibn Kathir in which it will give an idea about the development of this method.

Keywords: İbnu'l-Jawzi, Zâdu'l-Mesîr, Tafseer, Method, Asbab al-Nuzul.

Giriş

Tefsir, Allah'ın, kendi kelâmı olan Kur'an'da kullandığı ifâdelerden Kur'an ve Sünnet ışığında en doğru anlamı ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Allah'ın, kullarına iletmek istediği mesajları belli şartları ve ilkeleri göz önünde bulundurarak istinbat etmektir.

Sahâbe döneminden itibaren Kur'an'ın tefsiri, rivâyete dayalı tefsir yöntemi ile yapılmıştır. Bu tefsir yöntemi, Sahâbe döneminde ilk başvuru olan sağlam yöntemdi. Çünkü o dönemde henüz hadisler uydurulmamış ve isrâiliyyâta dayalı haberler pek yayılmamıştı. Sahâbe, âyetlerin tefsiri-

¹ Bu makale, "el-Mâverdi ve İbnu'l-Cevzi'nin Tefsir Yaklaşımlarının Mukâyesesi" adlı henüz onaylanmamış doktora tezimizden üretilerek hazırlanmıştır.

ri konusunda Peygamber'den işittikleri hadisleri aktararak anlamı kapalı olan âyetlerin daha iyi anlaşılmasını sağlıyorlardı. Ancak Müslümanların farklı milletlerle kaynaşması, gayr-i müslimlerin Müslüman olup eski kültürlerinin kalıntılarını İslâm medeniyetine taşıması ve mezheplerin ortaya çıkması vs. gibi olaylar, rivâyet tefsiri yönteminin güvenilirlik özelliğini sarsmıştır.

Bununla birlikte söz konusu tefsir yöntemi, her zaman varlığını sürdürmüştür. Rivâyet tefsirlerinin içerdiği haberlerin tahkik edilmesi ve müfessirlerin, kullandıkları nakillerin sıhhatine dikkat edip gerektiğinde eleştirmesi sonucunda bu tefsir yöntemi, sağlamlık ve güvenilirlik konusunda maruz kaldığı şüpheleri de geçen zamanla birlikte aza indirmeyi başarmıştır.

Rivâyet tefsiri yönteminin gelişim sürecini daha iyi anlamada bir fikir vermesi amacıyla pek çok isrâiliyyat ile uydurma haberleri eserinde aktaran ve onları tenkit etmeyen Taberî (v.310/923) ile bu tarz rivâyetleri az-çok aktarmakla birlikte onları eleştirip değerlendiren İbn Kesîr (v.774/1373) arasındaki orta bir dönemde yaşayan meşhur münekkid İbnu'l-Cevzî'nin (v.597/1201), *Zâdu'l-Mesîr* adlı eserini söz konusu tefsir yöntemi açısından incelemek yararlı olacaktır.²

Zira İbnu'l-Cevzî, hadis tenkit ilminde ünü yayılmış ve bu konuda pek çok eser sahibi olan bir ilim ehlidir. Öyleki İbnu'l-Cevzî, hadis tenkiti konusunda kimi zaman sahih olan hadisleri bile uydurma sayacak bir dereceye varan sert bir yöntem izlemiştir. Bu gibi özelliklere sahip olan İbnu'l-Cevzî'nin, bu tefsirinde kullandığı hadislerin kaynak ve sıhhatlarına özen göstereceğini düşünmemiz sebebiyle *Zâdu'l-Mesîr* eserini incelemeyi tercih ettik.

1. Rivâyet Tefsîri Yöntemi

Rivâyete dayalı tefsir yöntemi, Kur'ân'ı, Kur'ân, Sünnet, Sahâbe ve

² Bu makalemizden önce İsmail Cerrahoğlu, bu konuda yazdığı bir makalede İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr* adlı eserinde genel olarak takip ettiği tefsir yöntemine değinmiş ve daha çok eserin mukaddimesi üzerinde durmuştur. Mehmet Kılçarslan da *Zâdu'l-Mesîr* eserini tanıtmak amacıyla "*Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*" adında bir doktora tezi hazırlamıştır. Biz ise bu makalemizde önceki çalışmalardan farklı olarak İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr* adlı eserini, rivâyet tefsir yönteminin gelişimi açısından inceledik. Ayrıca İbn Cerir et-Taberî ile İbn Kesîr'in, rivâyet tefsiri yöntemini kullanma şekli ve her iki müfessirin, bahsi geçen yöntemin gelişimine katkısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Harun Savut, "İbn Kesîr ve Tefsir İlminin Rivâyet Kaynaklı Problemlerine Yaklaşımı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Zonguldak, 2014, c. 1, s. 1, ss. 17-40, s. 33-36; Saliha Türkan, *Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü –İbn Kesîr (v.774/1373) Tefsiri Örneği Üzerinden-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 140-185.

Tâbi'ün sözleri³, esbâbu'n-nüzûl ve kıraatler ile tefsir etmeye çalışmaktır.⁴ Bu tefsir yöntemi, rivâyetinin sahîh olup da hem râvinin adalet prensipleri hem de metin ve isnad açısından sağlam olmasından sonra en güvenilir ve en önemli tefsir metodu sayılmıştır. Bütün sıhhat şartlarına hâiz olarak yapılan bu tefsirden başka çeşit bir tefsire dönülmez.⁵

2. Zâdu'l-Mesîr'de Rivâyet Tefsîri Yönteminin Kullanımı

Bu bölümde İbnu'l-Cevzî'nin, rivâyet tefsiri yöntemi üzere Kur'ân'ı, Kur'ân, Sünnet, Sahâbe ve Tâbi'ün sözleri, esbâbu'n-nüzûl ve kıraatler ile nasıl tefsir etmeye çalıştığını ve isrâiliyyât'a karşı nasıl bir tavır takındığını inceleyeceğiz. Bu şekilde *Zâdu'l-Mesîr*'in, kendisinden önce bu yöntem üzere yazılan tefsir eserlerinde farkları ortaya çıkacaktır.

2.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsir Etmesi

Kur'ân'ın bir kısmı, bir kısmını tefsir etmiştir.⁶ O'nun bazı âyetlerinde kapalı bırakılan kimi ifâdeler, başka âyetlerde açıklanmış; bazı âyetlerde kullanılan mutlak ifâdeler de başka âyetlerde takyid edilmiştir. Bu sebeple Kur'ân'ı, Kur'ân ile açıklamak en güvenilir tefsir yöntemidir.⁷

İbnu'l-Cevzî de bazı âyetleri tefsir ederken veya bir görüşü destekleyici bir delil olarak Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmeye özen göstermiştir.⁸

Örneğin İbnu'l-Cevzî, "*Allah'a karşı nasıl yalan bir iftirada bulduklarına bir bak!*" (en-Nisâ 4/50) âyetini tefsir ederken söz konusu iftiranın

³ İbrâhîm Muhammed el-Cermî, *Mu'cemu 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, 1.baskı, Dimaşk 2001, s. 100; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhisun fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Me'ârif, 3.baskı, byy., 2000, s. 358; Mustafa Dib el-Buğâ, *el-Vâdîhu fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2.baskı, Dimaşk 1998, s. 236.

⁴ Tefsir literatürünün rivâyete/dirâyete dayalı tefsirler şeklinde kategorize edilmesi, rivâyete dayalı tefsir yönteminin isimlendirilmesi, metodun tespiti ve ortaya çıkan ürünlerin metoda uyumu açısından değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Sait Sıcak, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 126-157.

⁵ Muhammed Abdulcevâd, Abdulcevâd Halef, *Medhalun ila't-Tefsîri ve 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Beyânî'l-'Arabî, Kâhire, bty., s. 110.

⁶ Kur'ân'ın, Kur'ân'la Tefsir edilmesinin bir rivâyet tefsiri yöntemi mi yoksa dirâyet tefsiri yöntemi mi olduğu hakkında bkz. Abdullah Aygün, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Gümüşhane, 2015, c. 4, s. 8, ss. 140-160, s. 151-152; Muhammed Ali el-Hasan, *el-Menâr fi 'Ulûmi'l-Kur'ân me' Medhalin fi Usûli't-Tefsîri ve Mesâdirihî*, Muessesetu'r-Risâle, 1.baskı, Beyrût, 2000, s. 260; Ahmet Abay, Yahya Yaşar, "Kur'ân'ın Kur'ân İle Tefsirinde Yeni Yaklaşımlar: Mehmet Okuyan Örneği", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Turkey, Spring 2016, Volume 11/7, p. 1-16, s. 5-6.

⁷ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdulhalîm b. Abdusselâm b. Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîri*, Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, 1980, s. 39; Abdulhamit Birişik, "Tefsîr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2011, XL, 285.

⁸ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, Tahk.: Zuheyr eş-Şâvîş, Dâru İbni Hazm, 3.baskı, Beyrût, 2002, s. 34.

ne olduğunu diğer âyetleri delil göstererek şöyle açıklamıştır: “Buradaki iftira, onların ‘Biz, Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz’ (el-Mâide 5/18) ile ‘Cennete, ancak yahûdî veya hristiyan olanlar girecektir’ (el-Bakara 2/111) sözleridir.”⁹

Bu örnekte İbnu'l-Cevzî, âyette geçen “iftira”yı, diğer âyetlerde geçen Ehl-i Kitâb’ın iddialarıyla tefsir etmiştir. İbnu'l-Cevzî, burada doğrudan kendi görüşünü açıklamıştır.

İbnu'l-Cevzî, Fâtiha sûresinin “Yalnızca sana ibâdet eder ve ancak senden yardım dileriz” (el-Fâtiha 1/5) âyetinde geçen “ibâdet” lafzının tefsiri hakkında görüşleri sıralarken, söz konusu görüşleri destekleyici âyetleri de zikretmiştir. İbnu'l-Cevzî şöyle demiştir: “İbâdet lafzının ne anlama geldiği konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır:

Birincisi: Tevhid anlamındadır. Alî ve İbn Abbâs’tan rivâyet edilmiştir.

İkincisi: İtaat anlamına gelmektedir. Allah Teâlâ’nın şu buyruğu da böyledir: ‘Şeytânâ itaat etmeyin!’ (Yâsîn 36/60).

Üçüncüsü: Dua anlamına gelmektedir. Nitekim Allah teâlâ şöyle buyurdu: ‘Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, size karşılığımı vereyim. Bana ibadet etmekten büyüklenip yüz çevirenler, muhakkak ki küçülmüş kimseler olarak cehenneme gireceklerdir’ (el-Mu’min 40/60).”¹⁰

İbnu'l-Cevzî, bahsi geçen âyetin tefsirinde ikinci görüşe, Yâsîn sûresinin 60.âyetini; üçüncü görüşe de Mu’min sûresinin 60. âyetini delil göstermiştir. Birtakım âyetlerde geçen kapalı ifâdelerin, diğer âyetlerde kullanılan açık ifâdelerle açığa kavuşturulması açısından bu yöntem önem arz etmektedir. Bununla birlikte İbnu'l-Cevzî, görüşler arasından herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

İbnu'l-Cevzî, “Onlara dünya hayatında ve âhirette müjde vardır” (Yûnus 10/64) âyetinde geçen “Müjde”nin ne olduğu hakkında üç farklı görüş naklettikten sonra üçüncü görüş hakkında şöyle demiştir: “Üçüncüsü: Allah’ın, kendi kitâbında müjdelediği cenneti ve sevabıdır. Nitekim Allah teâlâ şöyle buyurdu: ‘Îmân edenleri müjdele! Gerçekten onlar için altlarından ırmaklar akan cennetler vardır...’ (el-Bakara 2/25), ‘Cennet ile müjdelenin/sevinin’ (Fussilet 41/30) ve ‘Rab’leri onlara katından bir rahmeti, bir hoşnutluğu ve onlar için, kendisine sürekli bir nimet bulunan cennetleri müjdeler’ (et-Tevbe 9/21).”¹¹

⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 291.

¹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 34.

¹¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 630.

İbnu'l-Cevzî'nin aktardığı üçüncü görüş, aslında iki müjdeyi birbirine karıştırmıştır. Yani dünya ile âhiret müjdesi birbirinden farklı olmasına rağmen her iki müjdeyi de “cennet ve sevap” ile açıklamışlardır. Bu yüzden İbnu'l-Cevzî, burada hangi görüşü tercih ettiğini belirtmese de *Tezkiretu'l-Erib* adlı eserinde dünyadaki müjdeyi, “Bir kimsenin gördüğü veya onun hakkında görülen sâlih rüya”; âhiretteki müjdeyi de “cennet” olarak açıklamıştır.¹²

Yine İbnu'l-Cevzî, “*Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin.*” (el-Bakara 2/188) âyetinin sebab-i nüzûlünü açıkladıktan sonra şöyle demiştir: “Âyet, 'Kiminiz, kiminizin malını batıl yol ile yemesin' anlamına gelmektedir. Nitekim '*Nefislerinizi öldürün*' (el-Bakara 2/54) âyetinde de bu üslup kullanılmıştır.”¹³

İbnu'l-Cevzî, bu âyette kullanılan ifâdenin, diğer âyette kullanılan ifâdeyle aynı anlamda kullanıldığını belirterek âyeti tefsir etmiştir. Böylece bazı âyetlerde geçen ifadelerin daha iyi anlaşılması açısından diğer âyetlerde kullanılan benzer ifâdelere müracaat edilmesi gerektiğinin önemine dolaylı yolla işaret etmiştir.

İbnu'l-Cevzî, Kur'ân'ı Kur'ân ile açıklamaya özen göstermiştir. Suyûtî'nin aktardığına göre İbnu'l-Cevzî'nin, Kur'ân'ın bir yerinde mücmel bırakılan bazı konuları, Kur'ân'ın başka bir âyeti ile açıklamaya çalıştığı bir eseri de vardır.¹⁴ Ancak Suyûtî, onun adını vermemiştir. Suyûtî, “Mücmel” kavramını açıkladığı bölümde İbnu'l-Cevzî'nin bahsi geçen eserden alıntılar aktardığını belirtmiştir. Biz de Suyûtî'nin, ilgili bölümde verdiği örnekleri İbnu'l-Cevzî'nin tefsir ile ilgili eserlerinde araştırdık, ancak bu örnekleri bulamadık. Bu durumda elimize henüz ulaşmamış veya kaybolmuş bir eseri kastetmiş olması gerekir. Zira tefsir ile ilgili bütün eserlerine bakmamıza rağmen Suyûtî'nin söylediklerine uygun bir eserine rastlamadık.

2.2.Kur'ân'ı Sünnet İle Tefsir Etmesi

Allah, Kur'ân'ın hem okunuşunun hem de anlamını açıklamanın kendisine âit olduğunu haber vermiştir.¹⁵ Kimi zaman âyetlerin anlamını kendisi açıklamış. Kimi zaman da âyetlerin açıklamasını Hz. Peygamber'e (s.a.s)

¹² Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî, *Tezkiretu'l-Erib fi Tefsiri'l-Ġarib*, Tahk.: Târik Fethî es-Seyyid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.baskı, Beyrût, 2004, s. 155.

¹³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 109.

¹⁴ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb, byy., 1974, IV, 200.

¹⁵ el-Kıyâme 75/16-19.

birakmıştır.¹⁶ Nitekim Allah şöyle buyurdu: “İnsanlara kendileri için indirilene açıklayasın diye Sana da Kur’ân’ı indirdik” (en-Nahl 16/44).¹⁷ Bu durumda kendi hevasından konuşmayan, konuştuğu ancak vahiy olan¹⁸ ve Kur’ân’ın açıklayıcısı olarak gönderilen Hz. Peygamber’in Sünneti, Kur’ân’ı tefsiri açısından önde gelen kaynaklardan biridir.

İbnu'l-Cevzî, hadis ilmi konusunda önde gelen bir ilim ehli olmasının; ayrıca bu alanda pek çok eser kaleme almasının doğal bir sonucu olarak bu eserinde hadislerden çokça yararlanmış, tefsir ve Sünnet konusundaki bilgisini tefsirine oldukça yansıtmıştır.

İbnu'l-Cevzî, tefsir ettiği konu veya aktardığı görüş ile ilgili açıklayıcı veya destekleyici bir hadis var olduğunda onu aktarır. Ancak bazen Tâbiûn ile Sahâbenin adını zikrederek Nebî'den (s.a.s) aktarır, bazen yalnızca Sahâbenin adını vererek, bazen direkt olarak, bazen de “hadiste şöyle geçmektedir” vb. gibi meçhûl ifâdeler ile Peygamber'den (s.a.s) hadisi rivâyet eder. Ancak özet bir tefsir yazdığı için uzun bir şekilde isnad zincirini zikretmez. Nitekim bu eserinin pek çok yerinde buna değinmiştir.

Bazen bir hadisi rivâyet ettikten sonra, bu hadisin “*el-Hadâik*” ve “*el-Muğni*” adlı eserlerinde tam olarak geçtiğini ve isnad zincirinin bu eserlerde belirtildiğini; bu tefsirin özet bir eser olması nedeniyle hadislerin isnad zincirini zikretmediğini ve muhtasar olarak rivâyet ettiğini haber verir.¹⁹

İbnu'l-Cevzî, bazen aktardığı hadislerin kaynağına da işaret etmiştir. Verdiği kaynaklara bakıldığında Buhârî ve Muslim'in *Sahih*'lerinden, Tirmizî ve Nesâî'den, Ebû Dâvud'un *Sunen*'inden ve Hâkim'in *Mustedrek*'inden çokça yararlandığı görülmektedir. İbn Kuteybe'nin “*Tevlû Muhtelefi'l-Hadis*” adlı eserinden de bahsetmiştir.²⁰ Eğer hadisi yalnızca Buhârî rivâyet etmişse, “Buhârî'nin münferid kaldığı hadiste” ifâdesini kullanır. Eğer Muslim, tek başına hadisi rivâyet etmişse yine “Muslim'in tek başına rivâyet ettiği bir hadiste” diyerek hadisi aktarır.²¹

İbnu'l-Cevzî, kimi zaman hadisin sıhhat derecesini de açıklar.²² İbnu'l-Cevzî'nin, Sünnetten yararlanması konusunda şu örnekleri sıralayabiliriz.

¹⁶ Birışık, “Tefsir”, XL, 281.

¹⁷ İbnu'l-Cevzî bu âyetin tefsirinde şöyle demiştir: “Âyette geçen 'Zikir' lafzı ile Kur’ân’ın kastedildiği hakkında müfessirler icma etmiştir. İnsanlara kendileri için indirilene açıklayasın diye...’ Yani Kur’ân’da indirilen haram ve helalleri, vâd ve vâid’i açıklaman için demektir.” Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 779.

¹⁸ en-Necm 53/3-4.

¹⁹ Örneğin bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 871, 900, 989, 1140, 1332, 1532.

²⁰ Örnekler için bkz.: İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 174, 799, 834, 969, 1605.

²¹ Örnekler için bkz.: İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 547, 561, 1305, 1504.

²² Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 168, 459, 491, 513, 824, 860, 877, 962, 1362, 1428.

İbnu'l-Cevzî, Fâtiha sûresinin yedinci âyetinde geçen “*Gazap olunmuş-ların*”, Yahûdiler; “*Sapkınlar*”ın da Hristiyanlar olduklarını belirtmiş ve bu konuda Adîy b. Hatem’in meşhur rivâyetine dayanmıştır.²³

Yine Bakara sûresinin 187. âyetinde geçen “*Sabahın beyaz ipliği, siyah ipliğinden ayırt edilinceye kadar yeyin, için, sonra akşama kadar orucu tamamlayın*” ifâdesini tefsir ederken “*Beyaz iplik*”in aydınlık, “*Siyah iplik*”in de karanlık olduğunu belirtmiş ve Adîy b. Hatem’in şu rivâyetini delil göstermiştir: “Bu âyet nâzil olduktan sonra bir siyah ve biri de beyaz olan iki iplik aldım ve onları, uyurken yastığımın altına koydum. Gece vakti ise ara sıra kalkar ve siyah ipliği, beyaz iplikten ayırt etmeye çalışırdım, ancak onları birbirinden ayırt edemezdim. Sabah olunca gidip durumu Allah Rasûlü’ne (s.a.s) haber verdim. Bunun üzerine benim durumuna güldü ve şöyle buyurdu: Demek ki yastığın oldukça genişmiş! Âyette kastedilen siyahlık ve beyazlık, gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığıdır.”²⁴

İbnu'l-Cevzî, “*Hacc, bilinen aylardır*” (el-Bakara 2/197) âyetini tefsir ederken şöyle demiştir: “‘Hacc, bilinen aylardır’, yâni haccın geneli, bu aylarda gerçekleşir. Nebî’nin (s.a.s) şu buyruğu da bunun gibidir: ‘Hacc, arafattır.’”²⁵

Bu âyetin tefsirinde ise İbnu'l-Cevzî, âyette kullanılan ifâdelerin nasıl anlaşılması gerektiğini hadiste geçen ifâdelerle açıklamıştır. Buna göre âyette geçen ifâde, tağlîb içindir. Yani Hacc’ın geneli, bu aylarda gerçekleşir. Hadisteki ifâde de haccın en önemli rûknünün arafattaki vakfe olduğunu; dolayısıyla haccın, bu aylar dışında yerine getirilemeyeceği gibi aynı zamanda Arafat vakfesi yapılmadan haccın sahîh olmayacağını belirtmiştir.

İbnu'l-Cevzî, “*Hani Rabbin, Meleklerle: ‘Muhakkak ben, yeryüzünde bir halife var edeceğim’ demişti. Onlar da: ‘Biz seni şükürle yüceltir ve (sürekli) takdis ederken, orada bozgunculuk çıkaracak ve kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?’ dediler. Allah da ‘Şüphesiz sizin bilmediğinizi ben bilirim’ dedi.*” (el-Bakara 2/30) âyetinin tefsiri sırasında Âdem’in (a.s) yaratılması ile ilgili bir başlık açtıktan sonra konu ile ilgili hadisleri şu şekilde sıralamıştır:

“Ebû Mûsa, Nebî’nin (s.a.s) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: ‘Şüphesiz ki Allah, Âdem’i, yeryüzünün bütününden aldığı bir kabza ile yaratmıştır. Bu yüzden Âdemoğulları, yeryüzünün özelliklerine göre yaratıldılar. Onların kimi kırmızı, kimi beyaz, kimi de siyah tenlidir. Kimisi de bun-

²³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 35.

²⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 109.

²⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 116. Bkz. Tirmizî, “Hac”, 57; İbn Mâce, “Menâsik”, 57; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXI, 64. Elbâni ve E’zamî, hadisin sahîh olduğunu söylemişlerdir.

ların ortasında bir yerdedir. Kimileri yumuşak huylu, kimileri de kabadır. Kimileri, bunların ortasında bir yerdedir. Kimileri kötü, kimileri de iyidir.¹²⁶ et-Tirmizî, 'Bu, sahîh bir hadistir' demiştir. Buhârî ve Müslim, Sahîhayn'da Ebû Hureyre yoluyla Nebî'nin (s.a.s) şöyle buyurduğunu aktarmışlardır: 'Allah teâla, Âdem'i altmış zira' uzunluğunda yarattı.'¹²⁷ Muslim de tek başına Ebû Hureyre yoluyla Nebî'nin şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: 'Allah, yaratmasının sonlarına doğru Âdem'i, Cuma gününün son vakti olan ikindi ile gece arasında ikindiden sonra yaratmıştır.'¹²⁸

Bu örnek, yukarıda saydığımız İbnu'l-Cevzî'nin bu konudaki metodunu yansıtmaya açısından çok iyi bir örnektir. Zira bu örnekte görüldüğü gibi İbnu'l-Cevzî, hadisi rivâyet eden sahabenin adını, hangi müellifin, hangi eserinde rivâyet ettiğini, hadisin sıhhat derecesini zikretmiştir. Ayrıca bu açıklamalar/hadisler, Allah'ın, yeryüzünde yaratacağını haber verdiği halifenin özelliklerini sıralaması açısından önemlidir.

İbnu'l-Cevzî, "Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve besili atlar hazırlayın" (el-Enfâl 8/60) âyetinde geçen "Kuvvet" ifâdesinin, atıcılık, silah, eril atlar ve cihad için güç oluşturan bütün âletler olmak üzere dört farklı şekilde yorumlandığını aktardıktan sonra birinci görüşü, 'Ukbe b. Âmir'in Nebî'den (s.a.s) aktardığını belirtmiştir.²⁹

Sonuçta İbnu'l-Cevzî'nin, hadisten yararlandığını; ayrıca hadislerin sıhhat dereceleri ile pek çok bilgi verdiğini, yine hadislerin kaynaklarına işâret ettiğini söyleyebiliriz. İbnu'l-Cevzî, hadislerin tenkiti konusunda olan kabiliyeti ve bilgisini, bu tefsirine de yansıtmıştır. Bu durum ise rivâyet metodu ile yazılan tefsirlere güveni sağlamlaştırır ve artırır. Zira rivâyet metodunun eleştirildiği asıl vasfı, hadislerin sıhhat derecesine bakmaksızın bütün çeşitleri ile hadisleri bir araya yığmasıdır. Ancak sıhhat dereceleri belirtilerek ve sahîh hadislerin kullanımına özen göstererek yazılan tefsirler, okuyucusuna doğru bilgi edinme güveni vermektedir. Kanaatimizce bu yönüyle *Zâdu'l-Mesîr*, bu vasıflara sahip bir tefsir kaynağıdır.

2.3. Kur'ânı Sahâbe Kavilleri ile Tefsîr Etmesi

Kur'ân, Kur'ân ve Sünnet ile tefsir edilemediği takdirde vahiy ile yeti-

²⁶ Ahmed, *Müsned*, XXXII, 353; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Ebû Dâvud, "Sunne", 17; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, XIV, 29. Elbânî ve Şu'ayb Ernaüt, hadisin sahîh olduğunu söylemişlerdir.

²⁷ Buhârî, "Ehâdisü'l-Enbiyâ", 3326; Müslim, "el-Cennetu ve Sıfatu Ne'imihâ ve Ehlihâ", 2841.

²⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 53; Müslim, "Sıfatu'l-Kiyâmeti ve'l-Cenneti ve'n-Nâr", 2789.

²⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 559-560.

şen Peygamber'in (s.a.s) öğrencileri ve bu ümmetin önde gelen nesli olan Sahâbe'nin sahîh sözlerine dönülür.

İbnu'l-Cevzî de Sahâbein görüşlerinden çokça yararlanmıştır. Bir görüşü aktardıktan sonra eğer o görüşü bir Sahâbe savunmuşsa onu adını verir. Yine Sahâbenin savunduğu görüşü aktardıktan sonra bazen o sahabenin, hangi delile dayanarak ilgili görüşü savunduğunu belirtir. İbnu'l-Cevzî Ebû Bekir, Ömer b. el-Hattâb, İbn Abbâs, İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Ebû Mûsa, Ebû Hureyre vs. gibi pek çok önde gelen Sahâbe'nin görüşünü aktarmıştır. Bu konuda şu örnekleri verebiliriz:

İbnu'l-Cevzî, “*Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik.*” (el-Hicr 15/87) âyetinde geçen “*Yüce Kur'ân*” hakkındaki ihtilafı şu şekilde anlatmıştır: “Buradaki 'Yüce Kur'ân' lafzı ile neyin kastedildiği hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birincisi: Kur'ân'ın tümüdür. Bu, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Mücâhid ve Dahhâk'ın görüşüdür.

İkincisi: Fâtîha sûresidir. Ebû Hureyre bu görüştedir.”³⁰

Yine “*En büyük hacc*” (et-Tevbe 9/3) lafzı ile neyin kastedildiği hakkında üç farklı görüş nakletmiştir: “Birincisi: Arefe günüdür. Ömer b. el-Hattâb, İbn Zubejr, Ebû Cuhayfe, Tâvûs ve 'Atâ bu görüştedir.

İkincisi: Kurban boğazlama günüdür. Ebû Mûsa el-Eş'arî, Muğire b. Şu'be, Abdullah b. Ebî Evfa, İbnu'l-Museyyeb, İbn Cubeyr, İkrime, Şa'bi, en-Neha'i, ez-Zuhrî, İbn Zeyd ve Süddî bu görüştedir. Alî ve İbn Abbâs'tan da bu iki görüş aktarılmıştır.

Üçüncüsü: Bütün hac günleridir. Allah teâla 'gün' diyerek 'günleri' kasetmiştir. Bu, Süfyân es-Sevrî'nin görüşüdür.”³¹

İbnu'l-Cevzî, İsrâ sûresinin 79.âyetinde geçen “*Makâm-ı Mahmûd*”un ne olduğu konusunda iki farklı görüş aktarır onları bazı Sahâbe nispet etmiştir: “Birincisi: Kiyâmet gününde insanlara yapılacak olan şefaattir. İbn Mes'ûd, Huzeyfe b. el-Yemân, İbn Ömer, Selmân el-Fârisî, Câbir b. Abdullah ve Hasan-ı Basrî bu görüştedir. Yine bu görüş, İbn Ebî Necîh yoluyla Mücâhid'den rivâyet edilmiştir.

İkincisi: Kiyâmet gününde Peygamber'in arşa oturmasıdır. Ebû Vâil, Abdullah b. Mes'ûd'un bu âyeti okuduktan sonra 'Onu, arşa oturtur' dedi-

³⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 766.

³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 568.

ğini rivâyet etmiştir. Yine ed-Dahhâk, İbn Abbâs'tan; Leys de Mücâhid'den bu görüşü nakletmiştir.”³²

Bu örneklerde İbnu'l-Cevzî, Sahâbein farklı görüşlerini aktarmıştır. Ancak herhangi bir görüşü tercih etmemiştir.

2.4. Kur'ân'ı Tâbiûn Kavilleri İle Tefsîr Etmesi

Tâbiûn, vahiy dönemine yakın olmaları ve âyetlerin tefsirini, Peygamber'in öğrencilerinden öğrenmeleri sebebiyle âyetlerin açıklamasını bilmeye kendilerinden sonra gelenlere nispeten daha yakındırlar.

Tâbiûn görüşlerinin öneminden dolayı İbnu'l-Cevzî, onların görüşlerini çokça aktarmıştır. Tefsîr ekollerinin arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin hepsinden faydalanmıştır. Aslında çoğu zaman Sahâbe ile birlikte Tâbiûn'dan olan kimselerin de görüşlerini aktarmıştır. Dolayısıyla sahâbilerin görüşleri ile ilgili verdiğimiz örnekler, Tâbiûn görüşleri için de birer örnektir. Ancak yine de burada birkaç örnek vermemiz uygun olacaktır.

İbnu'l-Cevzî, “İbrahim'in babası için af dilemesi, sadece ona verdiği sözden dolayı idi. Ne var ki, onun Allah'ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz ki İbrahim, 'الأُوَاهُ' /evvâh' ve çok yumuşak huylu idi.” (et-Tevbe 9/114) âyetini tefsir ederken “الأُوَاهُ” lafzının anlamı hakkında sekiz farklı görüşten bahsetmiştir:

Birinci görüşe göre bu lafız, “huşû sahibi, çokça dua eden ve boyun eğen kimse” anlamına gelmektedir. Abdullah b. Şeddâd, bu görüşü Nebî'den (s.a.s) rivâyet etmiştir.

İkinci görüşe göre “çokça dua eden” anlamındadır. Abdullah b. Mes'ûd ve Ubeyd b. Umeyr bu görüştedir.

Üçüncü görüşe göre “merhamet sahibi” demektir. İbn Mes'ûd, Hasan-ı Basrî, Katâde ve Ebû Meysere bu görüştedir.

Dördüncü görüşe göre “yakîn sahibi kimse” anlamına gelmektedir. İbn Abbâs, Mücâhid, 'Atâ, 'İkrime ve ed-Dahhâk bu görüşü savunmuştur.

Beşince görüşe göre “imân eden kimse” anlamındadır. Kendisinden aktarılan başka bir rivâyete göre İbn Abbâs bu görüştedir.

Altıncı görüşe göre “tesbih eden kimse” demektir. Diğer bir rivâyete göre Ebû Meysere, Sa'îd b. el-Mueseyyeb ve İbn Cubeyr bu görüştedir.

Yedinci görüşe göre “Allah'ın azabını düşünmesinden dolayı ah-vah eden kimse” anlamındadır. Eş-Şa'bî bu görüşü savunmuştur.

³² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 828.

Sekizinci görüşe göre ise “fıkıh/anlayış sahibi” demektir. Bu görüş, Mücâhid'den rivâyet edilmiştir.”³³

Bu örnekte görüldüğü üzere Mücâhid, eş-Şa'bî, İbn Cubeyr vs. gibi Tâbi'undan bazı kimseler, Sahâbeden ayrı bazı görüşler belirtmişlerdir. Ancak bahsi geçen bu görüşlerin birbirinden pek farklı olmadığını veya en azından birbirlerine aykırı olmadığını ifade edebiliriz.

İbnu'l-Cevzî, “İçlerinden bir adama: 'İnsanları uyar ve iman edenlere, muhakkak kendileri için Rableri katında gerçek bir makam olduğunu müjde ver!' diye vahyetmemiz, insanlara şaşkıncı mı geldi?” (Yûnus 10/2) âyetinde geçen “قَدَمٌ صدق/gerçek bir makam” lafzının ne anlama geldiği hakkında yedi farklı görüş nakletmiştir:

“Birincisi: Önceden gönderdikleri amellerinin güzel karşılığı olan sevaptır. el-'Avfî, bu görüşü İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Yine Ebû Sâlih, İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: 'Önceden gönderdikleri sâlih ameldir.'

İkincisi: Birinci zikirde/önceki kitaplarda onlar hakkında önceden geçen sevinçtir. Bu görüşü İbn Ebi Talha, İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir. Ebû 'Ubeyde, 'Önceden geçen doğruluk demektir' dedi.

Üçüncüsü: Sâdik bir şefaattir. O da kıyâmet gününde onlara şefaate edecek olan Muhammed'dir (s.a.s). Hasan-ı Basrî bu görüştedir.

Dördüncüsü: Kendilerinden önce geçen sâdik seleflerdir. Mücâhid ve Katâde bu görüştedir.

Beşincisi: Kendisinden ayrılmayacakları doğruluk makamıdır. 'Atâ bu görüştedir.

Altıncısı: Yüksek derecedir. Zeccâc bu görüşü savunmuştur.

Yedincisi: Buradaki 'قدم' lafzından maksat, peygamberlerinin vefatı ile başlarına gelen musibetten dolayı Müslümanların, onu kaybettikleri için üzülmeleri ve onu görmekten hoşlanmalarından dolayı Allah'ın onlara verdiği sevaptır. Bu görüşü İbnu'l-Enbârî zikretmiştir.”³⁴

Bu örnekte de Tâbi'undan bazı kimselerin, Sahâbenin görüşlerinden ayrı olarak kendi görüşlerini açıkladığı görülmektedir. Bu durum ise bir âyetin tefsiri konusunda Kur'ân ve Sünnet'te geçen bir açıklamanın var olmadığı veya Sahâbenin bir icmâ'ı bulunmadığı takdirde Tâbi'ün'un, ictihad ederek görüş belirttiklerini göstermektedir. Bu yüzden İbnu'l-Cevzî de Tâbi'ün'un görüşlerini önemseyerek nakletmiştir.”³⁵

³³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 609.

³⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 616.

³⁵ Rivâyet tefsiri yöntemi üzere yazılan tefsirlerde aktarılan Selef görüşlerinin kısımları ve telifleri için bkz. İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 11-20.

2.5. Kur'ân'ı Esbâb-ı Nüzûl ile Tefsîr Etmesi

Kur'ân âyetlerinin çoğu bir sebebe dayanmadan birtakım hikmetler için inmiş olsa da bir veya birkaç sebebe dayalı inen âyetler de bulunmaktadır. Sebebe bağlı olarak inen âyetlerin ise doğru bir şekilde anlaşılabilmesi, ne zaman, nerede, niçin, kimin hakkında vs. indiğini; kısaca sebab-i nüzulünü bilmeye bağlıdır. Bu açıdan sebab-i nüzul, Kur'ân'ın tefsiri açısından önemli bir yere sahiptir.³⁶

İbnu'l-Cevzî, genellikle sûrelerin veya âyetlerin tefsirine başlamadan önce eğer o konuda bir veya birkaç sebab-i nüzul var ise onları aktarır, sonra da sûrenin veya âyetin tefsirine geçer. Onun, konunun ortasında veya sonunda sebab-i nüzülü zikrettiği de vakidir. Bazen “Bu sûre -veya âyet-, şu sebepten dolayı indi” diyerek tek bir görüş söyler ve ya hiçbir kimseye nispet etmeyip kendi görüşü olarak belirtir ya da bazı kimselere nispet ederek aktarır. Bazen de “Bu âyetin sebab-i nüzülü hakkında 2 -veya 3, 4, 5- farklı görüş bulunmaktadır” diyerek görüşleri sıralar. Ancak aralarından herhangi birini tercih etmez. Bazen de savunduğu görüşe âyetin nüzul sebebi ile delil getirir. Bunu da çoğunlukla âyetin ortasında yapar. Kimi zaman da âyetin, birkaç sebepten dolayı indiğini belirtir ve sebeplerin arasını birleştirir. Kimi zaman da âyetin belli bir sebep üzerine nâzil olduğunu belirtir, sonra da bu sebebin farklı şekillerde geldiğini ifâde eder. Ayrıca bir âyetin, bir sebep üzere nâzil olmasının, hükmünün genel olmasına engel olmadığını ifâde etmiştir.³⁷ Bu konuda şu âyetlerin tefsirini örnek olarak gösterebiliriz:

Bakara sûresinde geçen “*Doğu da Allah'ındır, batı da. Her nereye dönerseniz Allah'ın yüzü orasıdır. Şüphesiz ki Allah kuşatandır, bilendir.*” (el-Bakara 2/115) âyetini İbnu'l-Cevzî, şu şekilde tefsir etmiştir: “Bu âyetin sebab-i nüzülü hakkında dört farklı görüş bulunmaktadır:

Birincisi: Sahâbe, karanlık bir gecede Allah Rasûlü (s.a.s) ile beraber bir gazvede idi. Kible yönünü bilmiyorlardı. Bu yüzden her biri bir tarafa yönelip namazını kıldı. Sabah vakti olduğunda kibleye doğru namaz kılmadıklarını fark ettiler. Bu durumu Allah Rasûlü'ne (s.a.s) haber verince Allah teâla bu âyeti indirdi. Bunu Âmir b. Rabî'a rivâyet etmiştir.

İkincisi: Nâfile namaz hakkında nâzil olmuştur. Bu, İbn Ömer'in görüşüdür.

Üçüncüsü: Allah Teâlâ'nın, *'Bana dua edin ki size icâbet edeyim!'* (el-

³⁶ Âyet ve sûrelerin sebab-i nüzulünü ve nüzul kronolojisini bilmenin tefsirdeki önemine dair bkz. Necmettin Çalışkan, “Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî'nin Tefsirinde 'Nüzul Sırasına Göre Tefsir' Yaklaşımı”, *Route Educational and Social Science Journal*, Hatay, October 2016, Volume 3/4, p. 106-123, s. 108-110.

³⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 294.

Mü'min 40/60) buyruğu indiğinde Sahâbe, 'Hangi tarafa doğru?' diye sordular. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Mücâhid bu görüştedir.

Dördüncüsü: Necâşî vefat edip de Nebî (s.a.s), onun cenâze namazını kılmalarını emrettiğinde Sahâbe, 'O, kibleye doğru namaz kılmazdı' dediler. Bunun üzerine bu âyet indi. Bu, Katâde'nin görüşüdür."³⁸

İbnu'l-Cevzî, bu örnekte görüldüğü gibi çoğu zaman herhangi bir tercihte bulunmaksızın veya kendi görüşünü açıklamaksızın yalnızca bir âyet hakkında var olan görüşleri zikreder. Nadir de olsa görüşler arasında yaptığı bir tercihe örnek olarak ise şu âyetin tefsirini verebiliriz:

İbnu'l-Cevzî, "Sağ ellerinizin mâlik olduğu dışındaki kadınlardan evli olanlarla da (evlenmeniz haramdır)..." (en-Nisâ 4/24) âyetini tefsir ederken şöyle demiştir: "Birinci görüşe göre 'Sağ ellerinizin mâlik olduğu' sözünün anlamı hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır:

Birincisi: Sağ ellerinizin, savaşlarda elde ettiği esirler demektir. Alî, Abdurrahmân b. 'Avf, İbn Ömer ve İbn Abbâs âyeti, bu şekilde yorumlamışlardır. Bu Sahâbe, bir câriyeyi mülk olarak başkasına satmanın boşama olmadığı savunuyorlardı.

İkincisi: İster esir ederek, isterse de esir etmeyerek sağ ellerinizin mâlik olduğu, kocası bulunan câriyeler demektir. İbn Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Câbir ve Enes âyeti, bu şekilde yorumlamışlardır. Bu Sahâbe, câriyeyi satmanın bir boşama olduğu görüşünde idiler. İbn Cerîr İbn Abbâs, Sa'id b. el-Museyyeb ve Hasan'ın şöyle dediklerini aktarmıştır: 'Câriye'nin satılması, onun boşanmasıdır.'

Birinci görüş ise daha doğrudur. Çünkü Nebî (s.a.s), Âişe, Berîre'yi azâd ettiğinde Berîre'yi muhayyer bırakmıştır. Dilerse efendilerinin, köle olduğu zamanda kendisini evlendirdikleri kocasının nikahı altında kalabilecek; dilerse de ondan ayrılacaktır. Nebî (s.a.s), Âişe'nin, Berîre'yi azâd etmesini bir boşama saymadı. Eğer bu durum bir boşama olsaydı, onu muhayyer bırakmasının bir anlamı kalmazdı. Birinci görüşün doğruluğuna da âyetin sebab-i nüzûlü olarak zikrettiğimiz sebep bir delildir."³⁹

İbnu'l-Cevzî, bu âyetin sebab-i nüzûlünü âyetin başında zikretmiştir. Buna göre Sahâbe, Evtâs savaşında evli kadın esirler ele geçirdi ve onlarla cinsel ilişki kurmaktan kaçındı. Ardından durumu Allah Rasûlü'ne (s.a.s) haber verince bu âyet nâzil oldu. Böylece Sahâbe, kadınlarla ilişkiye girmeyi helal

³⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 83. Daha fazlası için bkz. s. 596, 608-609, 1138, 1233, 1294.

³⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 271. Daha fazlası için bkz. s. 817.

saydı.⁴⁰ Bu durumda İbnu'l-Cevzî, âyetin esirler hakkında inmesini delil göstererek birinci görüşü tercih etmiştir. Esir edilmeksizin elde edilen cariyeleri ise Berîre'nin hadisinden dolayı bu hükmün dışında tutmuştur.

2.6. Kur'ân'ı Kıraatler İle Tefsîr Etmesi

Allah, insanlara karşı olan merhametinden dolayı hidâyet yolunu gösteren Kur'ân'ı insanların kolayına gelecek şekilde farklı kıraatlerle indirmişti. Bu farklı kıraatler, kapalı lafızların açıklanması ve âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılması gibi pek çok faydalar içermektedir. Bu kıraatlerin lafızları farklı, anlamları ise birdir. Nitekim Hâkim b. Hizâm ile Ömer b. el-Hattâb'ın, Furkân sûresinin okunuşu hakkında ihtilaf etmesi üzerine Allah Rasûlü (s.a.s), ikisine de bu sûreyi okutturur ve ikisinin de okuyuşunu doğru bularak şöyle buyurur: "Sûre bu şekilde indi! Şüphesiz ki Kur'ân, yedi harf üzerine indi. O halde ondan size kolay geleni okuyun!"⁴¹ Bu hadisten anlaşıldığı üzere bu farklı kıraatler, farklı anlamlar taşımamaktadır. Zira farklı anlamlar taşıyorsa, yedi kıraatin varlığı kolaylık olmaktan daha çok anlaşılması açısından bir zorluk oluşturmaya ve iki Sahâbe arasındaki bu ihtilâf, hemen sonra ermezdi. Zira karışıklık oluşturma açısından anlam farklılığı, lafız farklılığından daha etkilidir.⁴²

İbnu'l-Cevzî, kıraat konusunda kaynaklardan fazlaca yararlanmıştı. Zira onun, kâri' olan hocaları çoktur. Yine İbnu'l-Cevzî'nin kıraatler hakkında mustakil eserleri bulunmaktadır. "*el-İşâratu ile'l-Kirâti'l-Muhtâra*", "*Tezkiratu'l-Müntebih fi 'Uyûni'l-Müştebih*" vs. gibi eserler, onlardan bazılarıdır.⁴³ İbnu'l-Cevzî, tefsirinde kıraat ilmi konusunda kendisinden yararlandığı eserlerden yalnızca birinin adını vermiştir; o da İbnu'l-Enbârî'nin, *er-Reddu 'ala men Hâlefe Mushafe 'Usmân* adlı eseridir.⁴⁴

İbnu'l-Cevzî, kıraatler hakkındaki bilgisini oldukça fazla bir şekilde eserine yansıtmıştır; ancak bazı lafızların kıraati hakkında aktardığı farklı kıraatlerin arasından pek bir tercihte bulunmamıştır. Tefsir ettiği âyet ile ilgili bir kıraat farklılığı bulunduğu bu farklılığı zikreder ve çoğunluk-

⁴⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 270.

⁴¹ Buhârî, "Husûmât", 2419; Müslim, "Salâtu'l-Musâfirine ve Kasruhâ", 818.

⁴² Bkz. Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd b. Osmân ed-Dâni, *el-Ehrufu's-Sebâti li'l-Kur'ân*, Tahk.: Abdulmuheymin Tahnân, Mektebetu'l-Minâre, 1.baskı, Mekke h.1408, s. 31; Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. Mücâhid el-'Abbâs et-Temîmî, *Kitâbu's-Sebâti fi'l-Kirâât*, Tahk.: Şevkî Dayf, Dâru'l-Me'ârif, 2.baskı, Kâhire h.1400, s. 45; Muhammed Tâhir b. Abdulkâdir el-Hattât el-Kurdî, *Târîhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Matba'atu'l-Feth, Cidde 1946, s. 83.

⁴³ Abdulhamîd 'Alûcî, bu iki eseri, kaybolmuş veya kaybolmuş olması muhtemel olan eserler arasında zikretmiştir. Abdulhamîd el-'Alûcî, *Mu'ellesâtu İbni'l-Cevzî*, Şirketu Dâri'l-Cumhûriyye, Bağdad, 1965, s. 212-213.

⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 77.

la söz konusu kıraati, sahibine nispet eder. Hatta bazen kıraati, isnadı ile birlikte nakleder. Hem mütevâtîr, hem sahîh ve hem de şâz kıraat imamlarının kıraatlerinden faydalanmıştır. Bunun dışında Sahâbe, önde gelen Tâbiûn ve diğer kıraat imamlarının kıraatlerini aktarmıştır. Ferrâ, Zeccâc, İbnu'l-Enbârî ve Ebû Alî el-Fârisî gibi ilim ehlinin değerlendirmelerine yer vermiştir. Kıraatleri aktarırken çoğunlukla Kârî'lerin isimlerini zikretmiştir. Bazen de “Çoğunluk, cumhûr, diğerleri, yedi kişinin dışındakiler şöyle okudu... vs.” diyerek meçhûl ifâdeler kullanmıştır.⁴⁵

Örneğin İbnu'l-Cevzî, İsrâ sûresinin 102.âyetinin tefsirinde şöyle demiştir: “Cumhûr, 'لَقَدْ عَلِمْتَا' lafzını, fethalı te ile; Alî ise dammeli te ile okumuştur. Alî şöyle demiştir: 'Allah'a yemin olsun ki Allah'ın düşmanı bilmemiştir. Bilakis bunu bilen kişi, Mûsadır.' Bu söz, İbn Abbâs'a ulaşınca 'İçten inandıkları halde onu inkar ettiler' (en-Neml 27/14) âyeti ile delil göstererek buna karşı çıkmıştır. El-Kisâi ve Sa'leb, Alî'nin kıraatini tercih etmişlerdir. Bu okuyuş İbn Abbâs, Ebû Rezîn, Sa'îd b. Cubeyr ve İbn Ya'mûr'dan rivâyet edilmiştir. Bu kıraati destekleyenler şöyle demişlerdir: 'Mûsâ'ya sihir yapıldığı söylenince Mûsa, *muhakkak ki bildim*, diyerek akıl sağlığının yerinde olduğunu ona bildirmiştir.' Birinci kıraat daha doğrudur; çünkü hem cumhûr'un görüşüdür hem de Mûsa, kendisinin doğruluğunu Firavun'un bilmesini zorunlu kılacak açık mucizeler göstermiştir. Firavun ise ancak bahaneler ile ve kendini savunarak ona karşı çıkmıştır. Sanki o şöyle demiş gibidir: 'Muhakkak ki sen, delil ve hüccet ile bu âyetleri... biliyorsun.'⁴⁶

Bu âyetin tefsirinde İbnu'l-Cevzî, ictihadda bulunarak kıraatlerden birini tercih etmiş ve sebebini açıklamıştır.

Yine İbnu'l-Cevzî, Mâide sûresinin 89.âyetinin tefsirinde yeminin keffâretinden bahsederken şöyle demiştir: “Ebû Abdurrahmân es-Sulemî, Ebu'l-Cevzâ ve Yahya b. Ya'mur, ilgili lafzı dammeli kef ile 'أَوْ كَسَوْتَهُمْ' şeklinde okumuşlardır. Sa'îd b. Cubeyr, Ebu'l-Âliye, Ebû Nuheyk ve Mu'âz el-Kârî' ise kesreli hemze, fethalı kef, kesreli te ve he ile 'كَاسَوْتَهُمْ' şeklinde okumuşlardır. İbnu's-Sumeyfi' ve Ebû 'İmrân el-Cevzî de onlar gibi okumuştur. Ancak 'كَاسَوْتَهُمْ' olarak hemze'yi fethalı bir şekilde okumuşlardır. Musannif şöyle demiştir: Bu kıraati câiz görmüyorum; çünkü keffâretin esaslarından bir esası düşürmektedir.⁴⁷

⁴⁵ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 170, 174, 589, 918, 1173, 1245.

⁴⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 834.

⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 404.

Bu örnekte de İbnu'l-Cevzî, keffâretin esaslarından olan “giydirme”nin son kıraate göre ortadan kalkmasından dolayı bu kıraati reddetmiştir.

İbnu'l-Cevzî, birbirinden farklı kıraatlerin var olması durumunda en doğru olan kıraatin, İmam Mushaf'a uyan kıraat olduğunu söylemiştir.⁴⁸ Mushaf'a uygun olan kıraate uymak ise vâciptir.⁴⁹ Yine bazı yerlerde İbnu'l-Cevzî, mushafa muhalefet eden kıraat imamlarından ve bu hususta dayandıkları delillerden bahsetmiştir.⁵⁰ Ancak kendi adına herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bazı kıraatlerin de Mekke Mushaflarında belirli şekilde geçtiğini belirtmiştir.⁵¹

2.7. Kur'ân'ı İsrâîliyyât İle Tefsîr Etmesi

İsrâîliyyât, ehl-i kitap olan Yahûdî ve Hristiyanlardan rivâyet edilen haberlerdir. Bu haberler, Yahûdî ve Hristiyanlardan oluşan İsrâiloğullarından rivâyet edildiği veya daha çok Yahûdîlerden rivâyette edildiği için bu ismi almıştır.⁵² Bu tarz haberler, çoğunlukla faydasız bilgiler içermektedir.⁵³

İbnu'l-Cevzî muhaddis olmasına ve hadis tenkiti konusunda pek çok esere sahip olmasına rağmen; hatta bazen mevzû olmayan hadisleri bile mevzû saymasına rağmen⁵⁴ maalesef bu eserinde pek çok isrâîliyyât nakletmiştir. İbnu'l-Cevzî, İsrâîliyyât'ı aktardıktan sonra da pek bir tenkitte bulunmamıştır. Çok az yerler dışında rivâyetleri aktarıp geçmiştir.

İbnu'l-Cevzî, Süleymân (a.s) ile Sebe' melikesi arasında geçenleri, cinlerin, Sebe' melikesi hakkında ankattıkları hurâfeleri⁵⁵, Âdem'in Cennet'ten çıkarılması hakkında bahsi geçen yılan haberlerini⁵⁶, Âdem, Havva, İblîs ve Yılan'ın dünyada nereye indirildiğini⁵⁷, 12 kişilik İsrâiloğulları heyetini taşıyan 'Üc b. 'Înâk hurâfesini⁵⁸ vs. İsrâîliyyât'ı aktratmıştır. Ancak bu konuda herhangi bir tenkit de bulunmamıştır.

İbnu'l-Cevzî, Yecûc ve Mecûc'un kim oldukları, boylarının ne kadar uzun olduğu, sayılarının ne kadar olduğu vs. konular hakkında rivâyetler

⁴⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 1574.

⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 1582.

⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 909.

⁵¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 870.

⁵² Muhammed Ali el-Hasan, *el-Menâr fî 'Ulûmi'l-Kur'ân me' Medhalin fî Usûli't-Tefsîri ve Mesâdirihî, Muessesetu'r-Risâle*, 1.baskı, Beyrût, 2000, s. 146; Muhammed Huseyn ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrûn*, Mektebetu Vehbe, 7.baskı, Kâhire, 2000, I, 121.

⁵³ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 42.

⁵⁴ Enbiya Yıldırım, “İbnu'l-Cevzî'nin Hadîşçiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2006, cilt X/1, ss. 73-125, s. 73.

⁵⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 1048.

⁵⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 55.

⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 56.

⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 371.

aktardıktan sonra Allah Rasûlü'den (s.a.s) şu hadisi nakletmiştir: Huzeyfe şöyle demiştir: Allah Rasûlü'ne (s.a.s), Ye'cûc ve Me'cûc hakkında soru sordum. O da şöyle dedi: "Ye'cûc bir ümmettir, Me'cûc da bir ümmettir. Buradaki her bir ümmet, dört yüz bin ümmetten oluşmaktadır. Onlardan bir kimse, neslinden doğan ve eli silah tutan bin erkeğin önünde durduğunu görmedikçe ölmez." Ben, "Ey Allah'ın Rasûlü! Bana onların vasıflarını anlat" dedim. O da şöyle buyurdu: "Onlar, üç sınıftır. Onlardan bir sınıf, Erz gibidir." Ben, "Ey Allah'ın Rasûlü! Erz nedir?" diye sordum. O da, "Şâm'da bulunan bir ağaç türüdür. Bu ağacın uzunluğu, yüz yirmi zira'dır. Onlardan bir sınıfın da genişliği ve uzunluğu eşittir. Genişlikleri ve boyları, yüz yirmi zira'dır. Bunların önünde ne bir dağ ne de bir demir durabilir. Onlardan bir sınıf da bir kulağını sergi, diğer kulağını da örtü olarak kullanır. Yanından geçtikleri bir fil, bir canavar, bir deve veya bir domuz olsun, mutlaka onu yerler. Yine kendilerinden ölen kişiyi de yerler. Başları Şâm'da ve ayakları da Horasân'dadır. Doğu'nun ve Taberiyye Gölü'nün suyunu (tamamıyla) içerler."⁵⁹

İbnu'l-Cevzî gibi bir muhaddis ve münekkid bir âlimin bu hadisi rivâyet edip de onun mevzû olduğunu söylememesi veya herhangi bir değerlendirme de bulunmaması onun için açık bir kusurdur.

Meselenin asıl en ilginç yönü ise İbnu'l-Cevzî'nin, *el-Mevdûât* adlı eserinde bizzat kendisinin, ilim ehli'nin bu hadis ve râvîler hakkındaki değerlendirmesini nakletmesi ve uydurma hadisleri topladığı bu kitabında bunu rivâyet etmesidir.⁶⁰

Bu yüzden İbnu'l-Cevzî'nin, uydurma saydığı bir hadisi, onun hükmünü belirtmeksizin tefsirinde aktarması anlaşılacak bir tutum değildir.

İbnu'l-Cevzî, eserinin mukaddimesinde en sahîh ve sağlam görüşleri aktaracağını, özet bir tefsir yazıp sahîh olmayan görüşleri nakletmeyeceğini söylemesine rağmen, tefsirinin bazı bölümlerinde böyle faydasız uydurma rivâyetleri zikretmiştir.

İbnu'l-Cevzî, çok sık olmasa da bazen isrâîliyyât'ı aktardıktan sonra kısa bir şekilde değerlendirme de bulunmuştur.

Örneğin Yûsuf'un (a.s) zinâ etmesini engelleyen *Burhân*'ın ne olduğu

⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 870. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV, 155. Taberânî (v.360/971) şöyle demiştir: "Bu hadisi A'meş'ten sadece Muhammed b. İshâk, Muhammed b. İshâk'tan da yalnızca Yahya b. Sa'îd el-'Attâr rivâyet etmiştir."

⁶⁰ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî, *el-Mevdûât*, Tahk.: Abdurrahmân Muhammed Os mân, Mektebetu's-Selefiyye, 1.baskı, Medine, 1966, I, 206.

konusunda altı farklı görüş rivâyet etmiştir. Kısaca şu görüşleri aktarmıştır:

Birincisi: Ya'kûb'un (a.s) hayali, ona gösterildi. Ya'kûb (a.s) da onun göğsüne vurdu.

İkincisi: Cibrîl, ona sırtından vurdu.

Üçüncüsü: Kadın, puttan utandığı için köşeye çekilip üstünü örtünce Yûsuf (a.s) da Allah'tan utandı.

Dördüncüsü: Allah, bir melek gönderdi ve melek, kadının alnına "zina-ya yaklaşmayın" (el-İsrâ 17/32) âyetini kan ile yazdı.

Beşincisi: Kapının yanında efendisinin hayalini gördü.

Altıncısı: Allah'ın helal kıldığı ile haram kıldığını bildi ve zinanın haram kılındığını gördü.

Bu görüşleri aktardıktan sonra İbnu'l-Cevzî şöyle demiştir: "Doğru olan görüş budur. Bundan öncekiler ise kıssacılar anlattıkları olaylardan başka bir şey değildir. Bu anlatılanların fesâdını, *el-Muğni fi't-Tefsir* adlı eserimde anlattım. Allah'ın kerîm olan bir peygamberinin, masiyete ısrar ettiği ve bu masiyeti terk etmesi için korkutulduğu ve zorunlu bırakıldığı nasıl düşünülebilir? Bu, çirkinliğin zirvesinde bir düşüncedir."⁶¹

İbnu'l-Cevzî'nin en uzun eleştirisi bu açıklama olmuştur. Açıklamasından anlaşıldığı üzere de o, isrâiliyyât'ı naklettikten sonra diğer büyük tefsir eserinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Ancak bu eser, muhtasar olduğundan dolayı burada herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Sonuç

İbnu'l-Cevzî, Kur'ân âyetleri ile istidlâl etmek, Sahâbe ile Tâbiûn'dan oluşan Selef'in görüşlerinden ve farklı kıraatlerden çokça yararlanmak gibi konularda kendisinden önce rivâyet tefsiri yöntemi üzere tefsir eserleri kaleme alan müfessirlerin yolunu takip etmiştir.

İbnu'l-Cevzî, âyetlerin tefsir edilmesi ve bir görüşün desteklenmesi konusunda hadislerden çokça faydalanmıştır. Onun, hadis ilmi konusundaki kabiliyetini ve ilmini bu eserine yansıttığı görülmektedir. Zira İbnu'l-Cevzî, genel olarak hadislerin lafızlarına dikkat etmiş, çoğunlukla güvenilir hadisleri tercih etmiş, kimi zaman hadislerin kaynaklarını zikretmiş ve bazı hadislerin tenkitini yapmıştır.

Bu açıdan rivâyet metodu ile yazılan tefsir eserlerinin zaman geçtik-

⁶¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, s. 691-692.

çe daha güvenilir bir hal aldığını görürüz. Şöyle ki; ilk yazılan tefsirlerden Taberî'nin *el-Câmi'u'l-Beyân*'ı, hem sahîh hem uydurma ve isrâîlî pek çok rivâyeti içinde barındırır. Müellif ise bu hadisleri bir tenkite tabi tutmaz. Zira onun asıl amacı, isminden de anlaşıldığı gibi Kur'ân tefsiri konusunda var olan bütün görüşleri bir araya getirmektir. Ancak İbnu'l-Cevzî, hem hadislerin kaynağını zikrederek hem de bazı hadisleri tenkit ederek ve diğerlerine göre daha az sayıda zayıf hadisleri kullanarak rivâyet metodu ile yazılan tefsirlere güveni arttırmıştır. Bu tefsîr yöntemine duyulan güven ise İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eseriyle daha çok artıp sağlamlaşmıştır.

Rivâyet metodu ile yazılan her tefsirin neredeyse yegâne kusuru olan isrâîliyyât haberlerini aktarma hatasına ise maalesef İbnu'l-Cevzî de düşmüştür. İbnu'l-Cevzî'nin, mukaddimesinde bu eserinde en sağlam ve en sahîh görüşleri bir araya getireceğini söylediğini düşündüğümüzde hem isrâîliyyât haberlerini aktarmak hem de eserin kaleme alınması amacına uymamak açılarından hata işlediğini görürüz.

Sonuçta İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr* eseri, nakil ve kaynak gösterimi açısından rivâyet yöntemiyle kaleme alınan tefsirlerin iyilerinden biri sayılsa da; isrâîliyyât'ı az içermek veya isrâîlî rivâyetleri tenkit etmek açısından kendisinden önce yazılmış tefsirlerden pek farklı değildir. Bununla birlikte bu dönemde, -*Zâdu'l-Mesîr* örneğinde- görüldüğü gibi isrâîliyyât haberlerini tenkit etmenin yavaş yavaş canlandığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- '**Alûcî**, Abdulhamîd, *Muellefâtu İbni'l-Cevzî*, Şirketu Dâri'l-Cumhûriyye, Bağdâd, 1965.
- Abay**, Ahmet - Yaşar, Yahya, "Kur'ân'ın Kur'ân İle Tefsirinde Yeni Yaklaşımlar: Mehmet Okuyan Örneği", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara, Spring 2016, Volume 11/7, p. 1-16.
- Abdulcevvâd**, Muhammed – Halef, Abdulcevvâd, *Medhalun ila't-Tefsîri ve 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Beyâni'l-'Arabî, Kâhire, bty.
- Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Tahk.: Şu'ayb el-Arnâvud vd., Muessesetu'r-Risâle, 2.baskı, Sûriye, 1999.
- Aygün**, Abdullah, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüş-*

hane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Gümüşhane, 2015, c. 4, s. 8, ss. 140-160.

- Birişik**, Abdulhamit, “Tefsir”, *DİA*, Ankara, 2011.
- Buğâ**, Mustafa Dîb, *el-Vâdihu fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2.baskı, Dimaşk, 1998.
- Buhârî**, Muhammed b. İsmâ’îl, *Sahîhu’l-Buhârî*, Tahk.: Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavki’n-Necât, 1.baskı, Beyrût, h.1422.
- Cermî**, İbrâhîm Muhammed, *Mu’cemu ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kalem, 1.baskı, Dimaşk, 2001.
- Çalışkan**, Necmettin, “Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî’nin Tefsirinde ‘Nüzul Sırasına Göre Tefsir’ Yaklaşımı”, *Route Educational and Social Science Journal*, Hatay, October 2016, Volume 3/4, p. 106-123.
- Dânî**, Ebû ‘Amr Osmân b. Sa’îd b. Osmân, *el-Ehrufu’s-Sebâti li’l-Kur’ân*, Tahk.: Abdulmuheymin Tahhân, Mekke, h.1408, Yay.: Mektebetu’l-Minâre, 1.baskı, 1 cilt.
- Ebû Dâvud**, Suleymân b. el-Eşâs es-Sicistânî, *Sunenu Ebî Dâvud*, Beyrût, bty., Yay.: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 4 cilt.
- Hasan**, Muhammed Ali, *el-Menâr fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân me’ Medhalin fî Usûli’t-Tefsîri ve Mesâdirihî*, Muessesetu’r-Risâle, 1.baskı, Beyrût, 2000.
- İbn Hibbân**, Ebû Hâtem Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *Sahîhu İbni Hibbân*, Thk: Şu’ayb el-Ernaût, Muessesetu’r-Risâle, 2.baskı, Beyrût, 1993.
- İbn Mâce**, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sunenu İbni Mâce*, Tahk.: Muhammed Fuâd ‘Abdulbâkî, Dâru’l-Fikr, Beyrût, bty.
- İbn Mücâhid**, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-‘Abbâs et-Temîmî, *Kitâbu’s-Sebâti fî’l-Kıraât*, Tahk.: Şevkî Dayf, Dâru’l-Me’ârif, 2.baskı, Kâhire, h.1400.
- İbn Teymiyye**, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Abdulhalîm b. Abdusselâm, *Mukaddime-tun fî Usûli’t-Tefsîr*, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrût, 1980.
- İbnu’l-Cevzî**, Ebu’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-Mevdû’ât*, Tahk.: Abdurrahmân Muhammed Osmân, Mektebetu’s-Selefiyye, 1.baskı, Medine, 1966.
- *Tezkiretu’l-Erîb fî Tefsîri’l-Ğarîb*, Tahk.: Târik Fethî es-Seyyid, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1.baskı, Beyrût, 2004.
- *Zâdu’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, Tahk.: Zuheyr eş-Şâviş, Dâru İbni Hazm, 3.baskı, Beyrût, 2002.
- Kattân**, Mennâ, *Mebâhisun fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetu’l-Me’ârif, 3.baskı, byy., 2000.
- Kurdî**, Muhammed Tâhir b. Abdulkâdir el-Hattât, *Târîhu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Matba’atu’l-Feth, Cidde, 1946.

- Müslim**, Ebu'l-Hasan Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Musnedu's-Sahihu'l-Muhtasar*, Tahk.: Muhammed Fuâd 'Abdübâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, bty.
- Savut**, Harun, "İbn Kesîr ve Tefsîr İlminin Rivâyet Kaynaklı Problemlerine Yaklaşımı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Zonguldak, 2014, c. 1, s. 1, ss. 17-40.
- Sıcak**, Ahmet Sait, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Suyûtî**, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb, byy., 1974.
- Taberânî**, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dunya Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Muçemu'l-Evsat*, Tahk.: Târik b. 'Avdilleh b. Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire, h.1415.
- Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, bty.
- Türcan**, Saliha, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü –İbn Kesîr (v.774/1373) Tefsiri Örneği Üzerinden-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Yıldırım**, Enbiya, "İbnu'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2006, cilt X/1, ss. 73-125.
- Zehebî**, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, 7.baskı, Kâhire, 2000.